

سلام الاضلاع

۱۴۹۹ھ

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده حقوق

رشته حقوق جزا و جرم‌شناسی

پایان‌نامه جهت اخذ مدرک کارشناسی ارشد

عنوان:

حمایت از شهود و بزه‌دیدگان در دادگاه‌های کیفری بین‌المللی موردی و
دادگاه کیفری بین‌المللی دائمی و بررسی خلاءهای موجود در قوانین ایران

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر حسین میر محمدصادقی

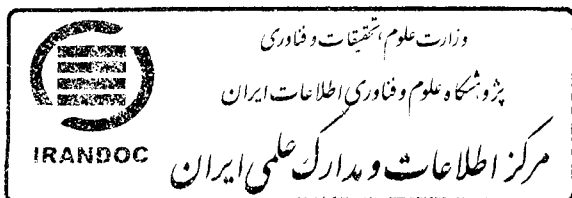
استاد مشاور:

جناب آقای دکتر جعفر کوشا

دانشجو:

گوهر الشریعه منصوری

سال تحصیلی ۱۳۸۹

۱۴۹۴۹۸

۱۳۸۹/۱۰/۱۹

تقدیم به:

پدر بزرگوار و مادر مهربانم

و همه اساتیدم در طول دوران تحصیل

چکیده:

امروز به دلیل اهمیت شهود، اقدامات حمایتی از آن‌ها نقش به‌سزایی در موفقیت هر دادرسی کیفری ایفا می‌نماید. این امر در خصوص دادرسی‌های بین‌المللی که در آن‌ها شهود (اعم از بزهدیدگان، شهود عینی و کارشناسان) اغلب مواجه با خطر هستند اهمیت بیشتری می‌یابد. بنابراین اقدامات حمایتی از شهود در دادگاه‌های بین‌المللی بسیار با اهمیت بوده و هست. به‌طور کلی، هدف این اقدامات حمایت از شهود می‌باشد زیرا در غیاب اقدامات حمایتی از شهود در برابر تهدید، اقدامات تلافی‌جویانه و مانند آن‌ها، ممکن است شهود از ادای شهادت خودداری کرده و در نتیجه این امر باعث گردد دادگاه‌های بین‌المللی نتوانند به‌نحو شایسته انجام وظیفه نمایند. به‌همین دلیل دادگاه‌های کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق، رواندا و دادگاه کیفری بین‌المللی اقداماتی را در جهت حمایت از شهود پیش‌بینی نموده‌اند که نوشتار حاضر در صدد بررسی این اقدامات حمایتی در سه محکمه کیفری بین‌المللی مذکور و ایران می‌باشد.

کلید واژه

بزهدیدگان، شهود، حمایت، دادگاه کیفری بین‌المللی موردی، دادگاه کیفری بین‌المللی دائمی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۱	طرح مسئله و اهمیت موضوع
۵	سابقه و ضرورت انجام تحقیق
۶	سوالات تحقیق
۷	فرضیات تحقیق
۷	روش و طرح کلی تحقیق
۸	فصل اول: حمایت از شهود و بزه دیدگان در دادگاههای کیفری بین المللی یوگسلاوی سابق و رواندا
۱۱	مبحث اول: حمایت از شهود و بزه دیدگان در مرحله تعقیب و تحقیق
۱۱	گفتار اول: شروع به تعقیب
۱۲	گفتار دوم: حضور در مرحله تحقیق
۱۳	گفتار سوم: فراهم نمودن مقدمات انتقال شهود به مقر دادگاه
۱۳	مبحث دوم: حمایت از شهود و بزه دیدگان در مرحله دادرسی
۱۴	گفتار اول: حق بر حضور و مشارکت در دادرسی
۱۵	گفتار دوم: حق بر حفاظت و امنیت
۱۷	گفتار سوم: حق استفاده از خدمات مشاوره‌ای و معاضدتها
۱۷	الف) معاضدت حین دادرسی:
۱۹	ب) تاسیس واحد حمایت از شهود و قربانیان:
۲۰	گفتار چهارم: تسهیل در ادای شهادت
۲۱	الف) ادای شهادت از طریق ویدئو کنفرانس:
۲۲	ب) عدم افشای هویت شهود:
۲۲	۱. عدم افشای هویت شهود نسبت به عموم و رسانه‌ها:
۲۴	۲. عدم افشای هویت شهود نسبت به متهم:

- ج) صدور قرار مصونیت موقت: ۲۷
- گفتار پنجم: بزه دیده در جایگاه شاهد ۲۸
- الف) عدم تمایل به ادای شهادت: ۲۸
۱. عدم تمایل دولت به اجبار یک شاهد به حضور در دادگاه: ۲۸
۲. عدم تمایل شاهد به حضور در دادگاه: ۲۹
- ب) شهادت دروغ: ۲۹
- گفتار ششم: تشکیل جلسات با لحاظ حقوق شهود و بزه دیدگان ۳۰
- الف) تشکیل جلسه غیر علنی: ۳۱
- ب) تشکیل جلسه بدون حضور متهم: ۳۱
- گفتار هفتم: پذیرش قواعد اثباتی خاص در مورد جرایم جنسی: ۳۲
- مبحث سوم: حمایت از شهود بزه دیدگان در صدور حکم و اجرای مجازات ۳۳
- گفتار اول: حق بر جبران خسارت ۳۳
- الف) استرداد اموال: ۳۴
- ب) طرح دعوی جبران خسارت: ۳۵
- گفتار دوم: نقش بزه دیده در تعیین مجازات و اعطای عفو یا تخفیف ۳۶
- الف) نقش بزه دیده در تعیین مجازات: ۳۶
- ب) نقش بزه دیده در اعطای عفو یا تخفیف مجازات: ۳۷
- گفتار سوم: جای دادن شاهد در مکان جدید و تغییر هویت ۳۸
- فصل دوم: حمایت از شهود و بزه دیدگان در دادگاه کیفری بین‌المللی دائمی ۴۱
- مبحث اول: حمایت از شهود و بزه دیدگان در مرحله تعقیب و تحقیق ۴۴
- گفتار اول: شروع به تعقیب ۴۵
- گفتار دوم: بازداشت متهم ۴۷
- گفتار سوم: اطلاع رسانی به شاهد و بزه دیده ۴۹

- گفتار چهارم: حضور و مداخله بزه دیده در مرحله تحقیق ۵۰
- گفتار پنجم: عدم افشاء ادله و ارائه خلاصه‌ای از آن ۵۲
- گفتار ششم: اجتناب از تهدید و ترساندن شاهد یا بزه دیده در مرحله بازجویی ۵۴
- گفتار هفتم: اقدام تأمینی به منظور جبران خسارت بزه دیده: ۵۴
- مبحث دوم: حمایت از شهود و بزه دیدگان در مرحله دادرسی ۵۶
- گفتار اول: حضور و مشارکت در دادرسی ۵۷
- الف) بیان مشاهدات، نگرش‌ها و نگرانی‌ها: ۵۹
- ب) ارائه ادله: ۶۰
- ج) بزه دیده در جایگاه شاهد: ۶۱
- گفتار دوم: حق داشتن نماینده حقوقی ۶۲
- الف) نحوه انتخاب یا تعیین نماینده: ۶۳
- ب) وظایف و مسئولیت‌های نماینده: ۶۴
- گفتار سوم: تشکیل جلسات غیرعلنی ۶۵
- الف) حفاظت از قربانیان، شهود یا متهم: ۶۶
- ب) حفاظت از اطلاعات محرمانه و حساس: ۶۸
- ج) اتخاذ تصمیم در خصوص ارتباط مدارک یا قابلیت پذیرش ادله ۷۰
- گفتار چهارم: تسهیل در ادای شهادت ۷۱
- الف) ادای شهادت به صورت ویدئویی، ضبط شده یا کتبی: ۷۱
- ب) تسهیل در ادای شهادت قربانیان خشونت جنسی: ۷۳
- ج) برخورداری از امتیازات و مصونیت‌ها: ۷۳
- گفتار پنجم: عدم افشاء هویت شهود ۷۵
- الف) عدم افشاء هویت شاهد نسبت به عموم و رسانه‌ها: ۷۶
- ب) عدم افشای هویت شاهد نسبت به متهم: ۷۷

- گفتار ششم: ضمانت‌های اجرایی برای حفظ حقوق بزه دیده ۸۰
- الف) جرایم علیه اجرای عدالت قضایی: ۸۰
- ب) سوء رفتار در برابر دیوان: ۸۲
- مبحث سوم: حمایت از شهود و بزه‌دیدگان در مرحله صدور حکم و اجرای مجازات ۸۳
- گفتار اول: اطلاع رسانی و انتشار رسیدگی جبران خسارت ۸۴
- گفتار دوم: حق بر جبران خسارت ۸۵
- الف) روش‌های جبران خسارت: ۸۷
۱. جبران خسارت به درخواست بزه دیده: ۸۷
۲. جبران خسارت به شیوه نظر دیوان: ۸۸
- ب) ارزیابی خسارت: ۸۹
- ج) منابع جبران خسارت: ۹۱
۱. صندوق امانی: ۹۲
۲. دولت‌های عضو: ۹۴
- گفتار سوم: نقش بزه دیده در تعیین، اجرا یا عدم اجرای مجازات ۹۶
- الف) نقش بزه دیده در تعیین مجازات: ۹۷
- ب) نقش بزه دیده در اجرای مجازات: ۹۸
- ج) نقش بزه‌دیده در عدم اجرای مجازات: ۹۹
۱. آزادی مشروط: ۹۹
۲. شمول مرور زمان و عفو: ۱۰۱
- فصل سوم: حمایت از شهود و بزه‌دیدگان در قوانین ایران ۱۰۳
- مبحث اول: حمایت از شهود و بزه‌دیدگان در مرحله تعقیب و تحقیق ۱۰۴
- گفتار اول: شروع به تعقیب ۱۰۴
- گفتار دوم: طرح دعوی خصوصی ضمن دعوی عمومی ۱۰۵

- الف) انواع ضرر و زیان قابل مطالبه: ۱۰۷
- ب) تقاضای قرار تامین خواسته: ۱۰۸
- گفتار سوم: صدور قرار تامین کیفری ۱۱۰
- الف) اخذ تامین متناسب: ۱۱۰
- ب) اخذ ضمانت احتیاطی: ۱۱۲
- گفتار چهارم: اطلاع‌رسانی به شهود و بزه‌دیدگان در مرحله تعقیب و تحقیق ۱۱۳
- گفتار پنجم: عدم افشای هویت شهود در مرحله تعقیب و تحقیق ۱۱۴
- مبحث دوم: حمایت از شهود و بزه‌دیدگان در مرحله دادرسی ۱۱۵
- گفتار اول: حفاظت از شهود و بزه‌دیدگان در جلسه دادگاه ۱۱۵
- الف) تامین امنیت شهود و بزه‌دیدگان ۱۱۶
- ب) ممانعت از ورود یا اخراج تهدید کنندگان از دادگاه ۱۱۷
- گفتار دوم: تسهیل در ادای شهادت ۱۱۹
- الف) ادای شهادت بدون حضور در دادگاه: ۱۲۰
- ب) عدم افشاء هویت شهود در دادگاه: ۱۲۲
- ج) برخورداری شهود از امتیازها و مصونیت‌ها: ۱۲۳
- گفتار سوم: حق داشتن وکیل و کسب اطلاع از پرونده ۱۲۴
- الف) حق داشتن وکیل: ۱۲۵
- ب) کسب اطلاع از پرونده: ۱۲۵
- گفتار چهارم: حق متوقف ساختن جریان رسیدگی ۱۲۶
- الف) گذشت بزه دیده: ۱۲۷
- ب) ترک تعقیب: ۱۲۸
- مبحث سوم: حمایت از شهود و بزه‌دیدگان در مرحله صدور حکم و اجرای مجازات ۱۲۸
- گفتار اول: حق بر جبران خسارت ۱۲۸

- الف) روش‌های جبران خسارت: ۱۲۹
۱. جبران خسارت به درخواست بزه‌دیده: ۱۲۹
۲. جبران خسارت به تشخیص دادگاه: ۱۲۹
- ب) مسئولین جبران خسارت: ۱۳۰
۱. پرداخت خسارت به وسیله مرتکب: ۱۳۰
۲. پرداخت خسارت به وسیله دولت: ۱۳۱
- گفتار دوم: نقش بزه دیده در صدور حکم ۱۳۴
- الف) در خواست صدور رای غیابی در حق الناس: ۱۳۴
- ب) عدم تاثیر براءت بر حق مدعی خصوصی: ۱۳۴
- گفتار سوم: نقش بزه دیده در تعیین مجازات ۱۳۵
- الف) نقش بزه دیده در تعیین مجازات: ۱۳۵
- ب) نقش بزه دیده در اجرا یا عدم اجرای مجازات: ۱۳۶
۱. رعایت حقوق بزه دیده در اعطای عفو: ۱۳۷
۲. رعایت حقوق بزه‌دیده در اعطای آزادی مشروط: ۱۳۸
- نتیجه‌گیری ۱۳۹
- منابع ۱۴۷

مقدمه

طرح مسئله و اهمیت موضوع

حقوق کیفری امروزی - به طور کلی - ریشه در تحولات فکری - فلسفی سده هجدهم دارد که با انتشار «رساله جرایم و مجازات‌ها»، اثر سزار بکاریای ایتالیایی، در سال ۱۷۶۴ به اوج خود رسید. سزار بکاریا در اثر خود حقوق کیفری‌ای را از نظر ماهوی و شکلی طرح‌ریزی کرد که گرانیگاه آن «جرم»، به عنوان رفتار یک انسان آزاد، بود. بر همین اساس حقوق کیفری عمومی دارای نهادهایی چون تعدد جرم، تکرار جرم و... شد و جرایم بر اساس شدت و ضعف مجازات‌ها طبقه‌بندی گردید. آیین دادرسی کیفری نیز به نوبه خود، انواع دادگاه‌ها، صلاحیت و تشریفات رسیدگی آن‌ها را، با توجه به انواع جرایم (جنایت، جنحه، خلاف) تعیین نمود. بدین سان، تولد و تحول اولیه حقوق کیفری ماهوی و شکلی، که به «حقوق جزای کلاسیک» شهرت یافت، در یک فضای فکری «جرم‌مدارانه» محقق شد. در حقوق جزای کلاسیک دغدغه اصلی، کیفر و مکافات دادن بزهکار، با عنایت به درجه وخامت و شدت عمل مجرمانه و بدون توجه به انگیزه مرتکب آن و اوضاع و احوال مشرف بر جرم، بود.

بیش از یک سده پس از نشر «رساله جرایم و مجازات‌ها» که به حق باید «منشور انقلاب کیفری» و مبنای حقوق جزای امروزی تلقی شود، انتشار کتاب «انسان بزهکار» اثر دکتر سزار لمبروزو - هم‌میهن بکاریا - در سال ۱۸۷۶ دگرگونی عمیقی در نحوه نگرش به بزهکاری به وجود آورد، به طوری که در مقایسه با کتاب بکاریا، آن را «منشور انقلاب تحقیقی» نام نهادند، زیرا زمینه نگرش علمی به جرم و نیز زمینه تولد رشته‌ای را فراهم نمود که حدود ده سال بعد «جرم‌شناسی» نام گرفت. از منظر این علم جدید، گرانیگاه حقوق جزا باید مباشر جرم، یعنی شخص «بزهکار»، باشد و نهادهای مختلف کیفری بر این اساس تغییر یافته و متحول شود. بدین سان عصر «مجرم‌مداری» در عرصه حقوق جزا آغاز گردید.

کمتر از یک سده پس از تولد جرم‌شناسی، جرم‌شناسان، پژوهش‌های خود بر کنشگر دیگر بزهکاری، یعنی «بزه دیده»، متمرکز کردند تا سهم، نقش، شخصیت و منش وی را در تکوین جرم برآورد نمایند. این رهیافت جدید نسبت به جرم، به نوبه خود تحولات عمیقی را در علت‌شناسی جنایی ایجاد نمود که حاصل آن تولد رشته جدیدی به نام «بزه‌دیده‌شناسی» بود. بر اساس یافته‌های بزه‌دیده‌شناسی، قربانی مستقیم جرم (مجنی علیه) که تا پیش از این، زبان دیده، بی‌گناه و مستحق حمایت تلقی می‌شد، می‌تواند با کردار اجتماعی و نیز با نوع رفتار خود با دیگران الهام‌بخش اندیشه مجرمانه باشد، ارتکاب جرم را سبب شود و از همه مهمتر می‌تواند در جریان وقوع جرم در حالی که خود مقدم در

ارتکاب بزه بوده، به دنبال یک اتفاق خارجی یا به لحاظ عدم توانایی جسمانی، به جای این که مجرم شود، قربانی جرم واقع گردد. بنابراین لاقلاً در بخشی از جرایم و برای گروهی از بزهکاران، بزه‌دیده خود می‌تواند عامل وقوع جرم یا عنصر موثری در فرآیند تکوین جرم باشد.

این واقعیت به نوبه خود سبب تحول «جرم‌شناسی پیشگیرانه» که یکی از انواع سه‌گانه جرم‌شناسی کاربردی می‌باشد، شده است، به طوری که امروزه، شکل جدیدی از پیشگیری، موسوم به «پیشگیری بزه دیده شناختی» که خود از شاخه‌های «پیشگیری وضعی» از بزهکاری محسوب می‌شود، در سیاست جنایی مورد توجه و استفاده قرار گرفته است. تدابیر و اقدام‌ها در پیشگیری بزه‌دیده شناسانه ناظر به اجتناب از بزه‌دیده واقع شدن یا، به عبارت دیگر، جلوگیری از «بزه‌دیدگی» افراد یا اموال به عنوان آماج یا هدف جرم، است. در این چارچوب بحث مصون‌سازی، ایمن‌سازی و تقویت آن دسته از آماج‌هایی مطرح می‌شود که بزهکاران نوعاً به آن‌ها تعرض می‌کنند. با اتخاذ و اعمال این اقدامات، هدف آن است که هزینه روانی، جسمانی و کیفری جرم برای شخص بزهکار تا حد اکثر ممکن بالا رود و لاقلاً خود بزه‌دیده، به عنوان عنصری از وضعیت ماقبل بزهکاری یا وضعیت پیش جنایی، زمینه جاذبی را برای بزهکاران فراهم نیاورد.

اما برخی از جرم‌شناسان، حقوقدانان، سیاستمداران و دولتمردان، کماکان قربانی مستقیم جرم (و افراد تحت تکفل وی) را - که به هر دلیل «بزه‌دیدگی» را تجربه کرده است - مستحق حمایت و کمک‌های مادی، معنوی و روانی دولت و جامعه مدنی می‌دانند و معتقدند که از یک سو، در فرآیند رسیدگی کیفری و جهت‌گیری‌های قضایی در زمان آغاز تعقیب کیفری، محاکمه و تعیین مجازات باید بها و ارزش بیشتری به نظرات و خواسته‌های وی داده شود، و از سوی دیگر، همچون بزهکار، مشمول برنامه‌های درمانی - بازپرورانه و بازپذیرسازی اجتماعی قرار گیرد، زیرا از نظر مادی، معنوی و به ویژه روانی - خصوصاً در جرایم خشونت‌آمیز - متحمل خسارات و اختلالاتی شده است.^۱

جایگاه بزه‌دیده در نظریه‌های جرم‌شناختی معاصر

همانطور که ملاحظه شد نظریه‌های جرم‌شناختی چند دهه آخر قرن بیستم با تغییر نگرش و رویکرد نظام‌های عدالت کیفری دنیا بر انتخاب بزه‌دیده به عنوان بازیگر اصلی این فرآیند تأکید نمود. تکرر اندیشه‌های جزایی،

^۱ لپز، ژرار و فیلیزولا، ژینا، «بزه دیده و بزه دیده‌شناسی»، مترجمین: روح‌الدین کردعلیوند و احمد محمدی، انتشارات مجد، ۱۳۷۹، صص ۱۱-۹.

رویکردهای نوینی را در کشورهای غربی و اروپایی پدیدار نموده که از مهمترین این اندیشه‌ها می‌توان به عدالت ترمیمی^۱ اشاره نمود.

عدالت ترمیمی نظریه‌ی است که از آن به عنوان مکتب نیز یاد می‌شود. توجه به حق خصوصی که در اثر ارتکاب جرم به وجود می‌آید، محور مکتب عدالت ترمیمی است و به همین جهت شاید بتوان گفت این مکتب، چیز جدیدی ارائه نکرده و همان آموزه‌های دوران باستان را تکرار می‌کند. البته نباید پیشرفت‌ها و تحولات این مکتب نسبت به عدالت سنتی که حق انتقام برای بزه‌دیده، بستگان، قبیله و عشیره‌ی او قائل بود را از یاد برد. با این توضیح که عدالت ترمیمی، بزه‌دیده را محور کار خود قرار می‌دهد بدون این که بزهکار را از یاد ببرد.

ویژگی توجه به بزه‌دیده در عدالت ترمیمی، مخدوش‌کننده‌ی ضرورت توجه به بزهکار نیست و به عبارتی این حمایت و توجه، دو سویه است. در عدالت ترمیمی لازم است که بزهکار نیز مورد حمایت و توجه قرار گیرد و توازن و تعادل این حمایت دو سویه، شرط لازم تحقق آرمان عدالت ترمیمی است. توجه به بزهکار از یک سو با رعایت حقوق او و از دیگر سو با توجه به مسوولیت او صورت می‌گیرد. لذا پاسخگویی بزهکار و مسوول بودن او در مقابل جرم و صدمات ناشی از آن، نوعی توجه به بزهکار است که آثار مفید آن متوجه بزه‌دیده نیز می‌گردد.

عدالت ترمیمی تحت تأثیر دست‌آوردهای بزه‌دیده‌شناسی حمایتی که بزه‌دیده را مستحق حمایت و کمک می‌داند، با راهکارهای شبه قضایی محلی مردمی، برای فعال کردن نقش بزه‌دیده و شاکی در فرآیند دادرسی کیفری همت گماشت و بیش از آن که به اصلاح مجرم یا صیانت جامعه بیندیشد، مطالبات شاکی که از وقوع جرم متحمل خسارت شده بود را مد نظر قرار داد.

رویکرد جدید عدالت ترمیمی مفهوم جبران خسارت بزه‌دیده را که در تمامی ادوار کم و بیش ظهور و بروز داشت، تغییر داده است. عدالت ترمیمی در مفهوم جدید علاوه بر لزوم ترمیم، به نقش بزه‌دیده در کلیه مراحل فرآیند دادرسی کیفری تأکید و توجه دارد و در واقع کسب آگاهی و اطلاع از مسایل مرتبط با پرونده را حق او می‌داند. بزه‌دیدگان، نیازمند آگاهی و دریافت پاسخ پرسش‌های خود در مورد جرم، دلیل وقوع آن و این که چرا در آن زمان مورد ارتکاب جرم قرار گرفته‌اند، هستند. تأمین و تحصیل اطلاعات واقعی اغلب مستلزم دسترسی مستقیم یا غیرمستقیم به بزهکار است که این اطلاعات را در سینه‌ی خود جای داده است.^۲ بدین سان «علاوه بر توجه به حقوق و منافع بزه‌دیده،

^۱ Restorative Justice.

^۲ زهر، هوارد، «کتاب کوچک عدالت ترمیمی»، مترجم: حسین غلامی، تهران، انتشارات مجد، چاپ اول، ۱۳۸۳، صص ۳۳-۳۲.

سرنوشت اجتماعی - خانوادگی بزهکار، وضعیت جامعه‌ی محلی به عنوان بزه‌دیده‌ی ثانوی و حتی مصالح کل جامعه در جرایم شدید نیز در مراحل مختلف رسیدگی و هنگام تعیین و اجرای مجازات، مورد توجه آنان قرار می‌گیرد^۱. عنصر دیگر فرآیندهای ترمیمی، توافق بزهکار و بزه‌دیده بر نحوه‌ی جبران آسیب و پاسخ به بزه است. در عدالت کیفری سنتی، مجازات بدون توجه به خواست و نیازهای بزه‌دیده و مرتکب تعیین می‌شود، اما در عدالت ترمیمی توافق بین بزهکار و بزه‌دیده، سرنوشت واقعی مجرمانه را مشخص می‌کند.

شاید بتوان گفت آموزه‌های مکتب عدالت ترمیمی برای قابلیت اجرا یافتن نسبت به جنایات داخل در صلاحیت دادگاه‌های کیفری بین‌المللی باید خود را با ویژگی‌های این جرایم از جمله شدت و اهمیت جرم و این واقعیت که وجدان جامعه‌ی جهانی از ارتکاب این اعمال جریحه‌دار شده است، منطبق نمایند. در این راستا عنصر بزه‌دیده و جبران خسارت باید پررنگ‌تر شده و در مقابل عنصر توافق رنگ بازد.

جایگاه بزه‌دیده در قواعد و مقررات بین‌المللی و داخلی

بزه‌دیده در قواعد و مقررات بین‌المللی نیز در قالب اسناد متعددی مورد حمایت واقع شده است، که از آن جمله می‌توان به قطعنامه مجمع عمومی ۱۹۸۵ سازمان ملل متحد با عنوان «اعلامیه اصول اساسی عدالت راجع به قربانیان بزهکاری و قربانیان سوء استفاده از قدرت»، قطعنامه ۱۹۹۰ مجمع عمومی درباره «حمایت از حقوق انسانی قربانیان بزهکاری و قربانیان سوء استفاده از قدرت» و نیز در سطح شورای اروپا به «کنوانسیون خسارت‌زدایی از قربانیان جرایم خشونت‌آمیز» (کنوانسیون استراسبورگ ۱۹۸۳) اشاره کرد؛ بند ۳ ماده ۲۵ «کنوانسیون علیه جرم سازمان یافته فراملی» سازمان ملل متحد (۱۵ نوامبر ۲۰۰۰) نیز دولت‌های عضو را مکلف ساخته است که در قوانین داخلی خود تربیتی اتخاذ نمایند تا بزه‌دیدگان جرایم سازمان یافته بتوانند نظرات، خواسته‌ها و دل مشغولی‌های خود را در مراحل مختلف رسیدگی کیفری مطرح نمایند، به گونه‌ای که این نظرات و دل‌نگرانی‌ها در مراحل مزبور توجه نیز قرار گیرد. بدین ترتیب حقوق کیفری و حقوق بین‌الملل، لاقلاً از سه دهه پیش به این سو، از یافته‌های «بزه‌دیده‌شناسی علمی» به عنوان شاخه‌ای از جرم‌شناسی و نیز از تعلیمات بزه‌دیده‌شناسی عقیدتی - حمایتی، به عنوان شاخه‌ای از سیاست جنایی، استفاده می‌کند^۲.

^۱ نجفی ابرنآبادی، علی حسین، «از عدالت کیفری کلاسیک تا عدالت ترمیمی»، مجله دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، شماره‌های ۱۰-۹، پاییز و زمستان ۱۳۸۲، ص ۲۱.

^۲ لپز، ژرار و فیلیزولا، ژینا، «منبع پیشین»، ص ۱۲.

قانونگذار داخلی نیز از این رهیافت بی‌نصیب نبوده و اقداماتی جهت همسوسازی قوانین داخلی با یافته‌های جرم‌شناسی و نیز قواعد و مقررات بین‌المللی اتخاذ نموده است.

در برنامه‌ی پنج‌ساله‌ی دوم توسعه‌ی قضایی، «افزایش مشارکت مردم و نهادهای مدنی در حوزه‌ی عدالت» به منزله‌ی یکی از هدف‌های کلان ذکر شده است. از جمله هدف‌های اختصاصی و عینی در این حوزه، «مشارکت در حمایت از بزهدیدگان و افراد در معرض بزهدیدگی» ست که خود در برگیرنده‌ی سه هدف زیر است: الف) ایجاد زمینه‌ی حمایت‌های قانونی از بزهدیدگان با رعایت شأن و کرامت انسانی آنان در همه‌ی مرحله‌های دادرسی؛ ب) ایجاد مراکز حمایت از بزهدیدگان با مشارکت بخش خصوصی، سازمان‌های غیردولتی یا دولتی؛ و پ) افزایش دانش، مهارت و توانمندی سازمان‌های حمایت از بزهدیدگان». کمیته‌ی حمایت از بزهدیدگان به منزله‌ی یکی از کمیته‌های کمیسیون تدوین مقررات سیاست جنایی و قوانین جزایی در راستای توجه به مسأله‌ی حقوق بزهدیدگان، «برنامه‌ی ملی حمایت از بزهدیدگان و افراد در معرض خطر بزهدیدگی» را برای تحقق هدف‌های پیش گفته تدارک دیده است. این برنامه متشکل از ۵ بخش است: شناسایی زمینه‌های حمایت از بزهدیدگان در سطح ملی و بین‌المللی (بخش نخست)، شناسایی زمینه‌های حمایت از حقوق بزهدیدگان در ایران (بخش دوم)، ایجاد مراکز حمایت از حقوق بزهدیدگان در ایران در سطح ملی و محلی و تقویت نهادهای مدنی و غیردولتی در این حوزه (بخش سوم)، آموزش و فرهنگ‌سازی در زمینه‌ی حقوق بزهدیدگان (بخش چهارم)، و ارزیابی برنامه (بخش پنجم).^۱

سابقه و ضرورت انجام تحقیق

دادگاه‌های کیفری بین‌المللی یوگسلاوی سابق و رواندا و به خصوص دیوان کیفری بین‌المللی از جهت صلاحیت، تشکیلات و حقوق متهم و ... موضوع تألیف کتب، مقالات و پایان‌نامه‌های کم و بیش زیادی قرار گرفته است لیکن به بحث حمایت از شهود و بزهدیدگان در دادگاه‌های بین‌المللی توجه کمتری شده است. تنها کار پژوهشی منسجم در این خصوص در قالب رساله دکتری به عنوان «بررسی حقوق بزهدیده در دادرسی‌های کیفری بین‌المللی» است که در دانشگاه شهیدبهشتی دفاع شده است. اخیراً نیز مقالاتی مرتبط با موضوع شهود و بزهدیدگان در مجلات مختلف به

---

^۱ در راستای تحقق بخش نخست این برنامه، اسناد و منابع مختلفی در این حوزه مطالعه و بررسی شده است. کتاب عدالت برای بزهدیدگان یکی از مهمترین منابع موجود در خصوص حقوق بزهدیدگان است. (معاونت حقوقی و توسعه قضایی قوه قضائیه، «عدالت برای بزهدیدگان (کتابچه راهنما)»، مترجم، علی شایان، تهران، انتشارات سلسبیل، چاپ اول، ۱۳۸۴).

چاپ رسیده است. لیکن تاکنون به بررسی تطبیقی وضعیت شهود و بزهدیدگان در اسناد دادگاه‌های بین‌المللی و قوانین و مقررات داخلی پرداخته نشده است.

حرکت به سوی جهانی شدن حقوق کیفری ایجاب می‌نماید جمهوری اسلامی ایران نیز با این حرکت همراه شود. تشکیل دادگاه کیفری بین‌المللی و پیوستن کشورهای جهان به این نهاد قضایی، ایجاب می‌نماید جمهوری اسلامی ایران نیز چشم‌اندازهای الحاق و یا عدم الحاق را مدنظر قرار داده و در این راستا برنامه‌ریزی کند. انتخاب هر یک از دو راه الحاق یا عدم الحاق برنامه‌ریزی داخلی را به ویژه در حوزه قوانین می‌طلبد و چه بسا عدم الحاق، تدوین و تصویب قوانین داخلی را ضرورت بیشتری دهد. زیرا ناتوانی دادگاه‌های ملی در انجام این وظیفه، دیوان کیفری بین‌المللی را وارد عرصه عمل می‌سازد و به این نهاد قابلیت پذیرش می‌دهد. از سوی دیگر پیشرفت اندیشه‌های حقوقی در حوزه بزهدیده در چند دهه اخیر، تغییرات جهت قوانین را از متهم و دوسویه نگاه کردن قوانین را با هدف حفظ حقوق هر دو طرف دعوی، ضرورت می‌دهد. انطباق یافته‌های علم بزهدیده شناسی حمایتی با اصول و قواعد خاص دادرسی کیفری بین‌المللی و تعدیل این یافته‌ها با شدت، گستردگی و اهمیت جرایم داخل در صلاحیت دادگاه‌های کیفری بین‌المللی در روند قانون‌گذاری در این حوزه باید مدنظر قرار گیرد. بررسی اسناد مرتبط با دادرسی‌های کیفری بین‌المللی و رویه‌های به کار گرفته شده در این نوع دادگاه‌ها، می‌تواند راهنمای مقنن داخلی در تدوین قانون جرایم بین‌المللی با لحاظ انتظارات بین‌المللی باشد.^۱

سوالات تحقیق

در این تحقیق درصدد پاسخگویی به این سوالات هستیم:

- ۱) آیا حمایت از شهود و بزهدیدگان در اسناد دادگاه‌های کیفری بین‌المللی موردی (یوگسلاوی سابق و رواندا) مورد اشاره واقع گردیده است؟
- ۲) آیا حمایت از شهود و بزهدیدگان در اسناد دادگاه کیفری بین‌المللی دائمی مورد اشاره واقع گردیده است؟
- ۳) آیا اسناد دادگاه کیفری بین‌المللی بین حقوق متهم و بزهدیده تناسب برقرار نموده است؟
- ۴) آیا شهود و بزهدیدگان صراحتاً یا تلویحاً در قوانین داخلی مورد حمایت واقع شده‌اند؟

^۱ اسدی، لیلاداد، «بررسی حقوق بزهدیده در دادرسی‌های کیفری بین‌المللی»، رساله دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۷، ص ۳۲.

فرضیات تحقیق

با توجه به سوالات مطرح شده، فرضیه‌های تحقیق به شرح زیر پیش‌بینی می‌شود:

(۱) اسناد دادگاه‌های کیفری بین‌المللی موردی (یوگسلاوی سابق و رواندا) در چند ماده به لزوم حمایت از شهود و بزهدیدگان پرداخته است.

(۲) اسناد دادگاه کیفری بین‌المللی دائمی ضمن عطف توجه به مشارکت شهود و بزهدیدگان در فرآیند رسیدگی از طریق تأسیس واحدی به این نام، با ایجاد صندوق امانی جهت جبران خسارت این گروه گام برداشته است.

(۳) اسناد دادگاه کیفری بین‌المللی تدابیری جهت ایجاد تناسب میان حقوق متهم و شاهد اتخاذ نموده است.

(۴) برخی مواد قانون مجازات اسلامی و قانون آئین دادرسی کیفری تلویحاً به مسئله حمایت از شهود و بزهدیدگان اشاره دارد.

روش و طرح کلی تحقیق

روش تحقیق از نوع بنیادی و کتابخانه‌ای است و به بررسی اسناد تشکیل‌دهنده دادگاه‌های کیفری بین‌المللی یوگسلاوی سابق و رواندا و دادگاه کیفری بین‌المللی دائمی و خلاءهای موجود در قوانین داخلی می‌پردازد. علت محدود شدن این تحقیق به این سه دادگاه بین‌المللی آن است که نخست، سلف آن‌ها یعنی دادگاه‌های نورمبرگ و توکیو حق حمایتی برای شهود و بزهدیدگان پیش‌بینی نکرده بودند و این دادگاه‌ها نیز هیچ تکلیفی برای حمایت از شهود و بزهدیدگان نداشتند و دوم این که دادگاه‌های کامبوج، سیرائون، تیمور شرقی، کوزوو و عراق که موسوم به دادگاه‌های بین‌المللی یا مختلط می‌باشند، در واقع نهادهایی قضایی با ترکیبی مختلط شامل قضات بین‌المللی و قضات دولتی می‌باشند که محاکمات نزد آن‌ها انجام می‌شود؛^۱ لذا این دادگاه‌ها به معنای واقعی دادگاه بین‌المللی محسوب نمی‌شوند. بنابراین با توجه به انحصار موضوع به دادگاه‌های کیفری بین‌المللی، تنها دادگاه‌های یوگسلاوی سابق و رواندا و دادگاه کیفری بین‌المللی دائمی مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

در این تحقیق ابتدا در فصل اول با بررسی اقدامات حمایتی از شهود و بزهدیدگان در سه مرحله تعقیب و تحقیق، دادرسی و صدور و اجرای حکم در اسناد دو دادگاه کیفری بین‌المللی یوگسلاوی سابق و رواندا پرداخته و سپس در فصل دوم اقدامات حمایتی در سه مرحله دادرسی در اسناد دادگاه کیفری بین‌المللی دائمی بررسی خواهد شد. در فصل پایانی به مطالعه تطبیقی قوانین موجود، لوایح و سیاست‌های کلی مقنن داخلی با قواعد و مقررات بین‌المللی خواهیم پرداخت.

^۱ کسسه، آنتونیو، «حقوق کیفری بین‌المللی»، مترجم: حسین پیران، اردشیر امیراجمند و دیگران، انتشارات جنگل، چاپ اول، ۱۳۸۷، ص ۴۲۸.

فصل اول: حمایت از شهود و بزه دیدگان در دادگاههای کیفری بین‌المللی یوگسلاوی سابق و رواندا

پس از فروپاشی بلوک شرق و آغاز فعالیت‌های استقلال خواهانه، یوگسلاوی سابق هم از این فعالیت‌ها مصون نماند و در سال‌های ۱۹۹۱ و ۱۹۹۲ به ترتیب کرواسی و بوسنی هرزگوین استقلال یافتند در این زمان حزب‌های بوسنی و کرواسی به کمک ارتش سایر بخش‌های یوگسلاوی (صربستان و مونتگرو) برای جدا کردن قسمت‌های صرب نشین و ایجاد صربستان بزرگ شروع به جنگی نموده که طی آن جرایم علیه بشریت و جرایم جنگی بسیار انجام شد.^۱ قطعنامه شماره ۷۶۴ در ۱۳ ژانویه ۱۹۹۲ با گوشزد نمودن لزوم رعایت حقوق بشر بین‌المللی به طرف‌های درگیر در یوگسلاوی سابق، تصریح نمود که هر کس مرتکب نقض حقوق مذکور شود یا دستور به ارتکاب این جنایات را صادر نماید، مسئول خواهد بود. در قطعنامه مورخ ۱۳ اوت ۱۹۹۲ شورای امنیت، مجدداً نقض حقوق بشر در یوگسلاوی سابق به ویژه پاکسازی قومی محکوم شد. این قطعنامه ضمن این که کلیه نیروهای نظامی در بوسنی و هرزگوین را ملزم به رعایت مفاد قطعنامه نمود، از کلیه دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی بشر دوستانه خواست تا اطلاعات خود را درباره‌ی موارد نقض حقوق بشر بین‌المللی اعلام نمایند.

قطعنامه شماره ۷۸۰ در اکتبر ۱۹۹۲ از دبیر کل سازمان ملل خواست کمیسیون بی طرفی مرکب از کارشناسان برای بررسی و تحلیل اطلاعات مورد تقاضا در قطعنامه پیشین و اطلاعات دیگر تشکیل دهد و بر این اساس دبیر کل سازمان ملل، کمیسیون پنج نفره‌ای به نام کمیسیون خبرگان^۲ به ریاست پروفیسور کالس هوون^۳ (هلندی) تشکیل داد تا مأموریت بررسی موارد نقض کنوانسیون‌های ژنو و حقوق بشر دوستانه بین‌المللی^۴ را بر عهده گیرد. اعلام گزارش این کمیسیون در فوریه ۱۹۹۳ منشاء تصویب قطعنامه شماره ۸۰۸ شورای امنیت برای تشکیل دیوان بین‌المللی یوگسلاوی سابق بود شورای امنیت نقض‌های فاحش و گسترده‌ی حقوق بشر دوستانه بین‌المللی در قلمرو یوگسلاوی سابق از جمله تصفیه قومی^۵ را تهدیدی علیه صلح و امنیت به شمار آورد. گزارش‌های واصله، از رویدادهای وحشیانه و فجیع در یوگسلاوی سابق و بوسنی و هرزگوین خبر می‌داد و شدت آدمکشی، تجاوز به عنف، پاکسازی قومی و دیگر اعمال وحشیانه به حدی بود که اتخاذ تدابیر بین‌المللی را طلب می‌کرد. سرانجام قطعنامه شماره ۸۲۷ به منظور تأسیس دیوان و تدوین پیش نویس اساسنامه پیشنهادی توسط دبیر کل، تصویب شد.

^۱ میر محمد صادقی، حسین، «حقوق جزای بین الملل (مجموعه مقالات)»، نشر میزان، ۱۳۷۷، ص ۸۱

^۲ Commission of Expert

^۳ Kalshoven

^۴ International Humanitarian Law.

^۵ Ethnic cleansing

اساسنامه دادگاه کیفری بین‌المللی یوگسلاوی سابق^۱ پیرو ارائه گزارشی از سوی دبیر کل سازمان ملل متحد در سوم مه ۱۹۹۳ به تصویب شورای امنیت رسید و این دادگاه در شهر لاهه مستقر شد. مطابق مقدمه اساسنامه دادگاه یوگسلاوی سابق و اصلاحاتی که به موجب قطعنامه‌های شورای امنیت به شماره‌های ۱۱۶۶ (۱۳ مه ۱۹۹۸) و ۱۳۲۹ (۳۰ نوامبر ۲۰۰۰) صورت گرفت، این دادگاه برای محاکمه اشخاصی که مسئول تخلفات عمده‌ی ارتکاب یافته از حقوق بشر دوستانه‌ی بین‌المللی در سرزمین یوگسلاوی سابق از ۱۹۹۱ به بعد بوده‌اند، تأسیس شده است.^۲

مقدمه و مواد یک تا ۱۰ اساسنامه دادگاه یوگسلاوی سابق، صلاحیت و شایستگی این دادگاه را مورد توجه قرار داده است. صلاحیت ذاتی و موضوعی این دادگاه شامل؛ تخلفات عمده از حقوق بشر دوستانه‌ی بین‌المللی، نقض فاحش مقررات کنوانسیون‌های ۱۹۴۹ ژنو، تخلف از قوانین و عرف‌های جنگ، نسل زدایی و جنایات بر ضد انسانیت است.

مطابق ماده ۳ اساسنامه دادگاه یوگسلاوی سابق، تخلف از قوانین و عرف‌های جنگ نیز در صلاحیت‌های موضوعی دادگاه بین‌المللی یوگسلاوی سابق است.^۳ نسل کشی جنایت دیگری است که دادگاه یوگسلاوی سابق صلاحیت رسیدگی به آن را دارد.

اساسنامه دادگاه یوگسلاوی سابق، مصادیق جنایات علیه بشریت را توسعه داد و جنایات جنسی از جمله تجاوز را صریحاً به عنوان جرم علیه بشریت مطرح کرد.^۴

دادگاه کیفری بین‌المللی رواندا^۵ نیز یک دادگاه بین‌المللی است که با تصویب قطعنامه شماره ۹۵۵ شورای امنیت به منظور تعقیب جرایم ارتکاب یافته در رواندا به ویژه نسل کشی که در طی صد روز جنگ داخلی در این کشور از

---

^۱ International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia

^۲ برای مطالعه‌ی بیشتر ر.ک: گرین وود، کریستوفر، «دیوان بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق»، مترجم: مهرداد سیدی، مجله حقوقی، دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی، شماره‌های ۱۹-۱۸، ۷۴-۱۳۷۳، ص ۳۵۵-۳۳۷.

^۳ صدر ماده ۳ ضمن ارائه‌ی مثال‌هایی از این تخلفات به شرح زیر، خاطر نشان می‌سازد که این تخلفات به موارد زیر محدود نمی‌شود:

الف) به کارگیری سلاح‌های رسمی یا سلاح‌های دیگر به منظور تحمیل رنج غیر ضروری؛

ب) تخریب بی‌محابا و بی‌دلیل شهرها، شهرک‌ها یا روستاها یا اقدام به ویران‌گری در آن‌ها خارج از حد ضرورت نظامی؛

ج) حمله به شهرها، روستاها، اماکن مسکونی و ابنیه‌ی بی‌دفاع با هر وسیله یا بمباران آنها؛

د) توقیف، تخریب یا ایراد خسارت عمدی به موسساتی که به مقاصد مذهبی، خیریه و آموزشی اعم از علوم و فنون اختصاص دارد یا بناهای تاریخی و آثار علمی و هنری؛

ه) چپاول اموال عمومی و خصوصی.

^۴ برای اطلاع بیشتر ر.ک: قاسمی قطب‌آبادی، حمید، «دادگاه بین‌المللی کیفری برای یوگسلاوی سابق»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۷، ص ۲۲.

^۵ International Criminal Court of Rwanda

ششم آوریل ۱۹۹۴ ارتکاب یافت، تشکیل شد. منشاء این کشتارها قتل رییس جمهور این کشورهاییا ریمانان^۱ در یک سانحه‌ی هوایی در سال ۱۹۹۴ بود که موجب هرج و مرج در کشور بر سر کسب قدرت گردید.

دو قبیله‌ی هوتو و توتسی که جمعیت غالب را به خود اختصاص داده بودند به جنگ و کشتار پرداختند که حاصل آن کشته و مجروح شدن عده‌ی زیادی بود. در مقابله با این کشتارها، شورای امنیت دستور تشکیل کمیسیون ویژه‌ی را برای انجام تحقیقات به منظور شناسایی علل و عوامل پیدایش این بحران و متعاقباً دستگیری جنایتکاران داد. این دادگاه در هشتم نوامبر ۱۹۹۴ تشکیل شد و مطابق ماده یک اساسنامه اصلاحی دادگاه رواندا این دادگاه اختیار خواهد داشت اشخاصی را که مسئول تخلفات عمده ارتکای یافته از حقوق بشر دوستانه‌ی بین‌المللی در سرزمین رواندا بوده‌اند و نیز اتباع رواندایی را که مسئول ارتکاب تخلفاتی با وصف مذکور در سرزمین کشورهای همسایه و در فاصله اول ژانویه ۱۹۹۴ تا ۳۱ دسامبر ۱۹۹۴ بوده‌اند تحت پیگرد قرار دهد. این ماده به صلاحیت زمانی مکانی - هر دو - اشاره دارد همچنین مواد، ۲ و ۳ و ۴ اساسنامه، نسل کشی، جنایت بر ضد انسانیت و تخلف از ماده ۳ مشترک کنوانسیون‌های ژنو و پروتکل الحاقی دوم را در صلاحیت دادگاه قرار داده‌اند. تعریف اساسنامه رواندا از جرایم نسل کشی و جنایات بر ضد انسانیت همان تعریفی است که اساسنامه دادگاه یوگسلاوی سابق اتخاذ کرده است.

این دادگاه همانند دادگاه کیفری بین‌المللی یوگسلاوی سابق صرفاً نسبت به اشخاص حقیقی اعمال صلاحیت می‌نماید (ماده ۵) ماده ۸ اساسنامه دادگاه رواندا تحت عنوان صلاحیت موازی، این دادگاه و محاکم ملی را به موازات یکدیگر صالح دانسته است اما محدوده‌ی مکانی صلاحیت دادگاه بین‌المللی رواندا را شامل سرزمین رواندا اعم از قلمرو زمینی و هوایی آن کشور می‌داند و در ارتباط با تخلفات عمده از حقوق بشر دوستانه‌ی بین‌المللی که توسط اتباع رواندا ارتکاب یافته است، سرزمین کشورهای همسایه نیز مشمول صلاحیت مکانی دادگاه خواهد بود.

اساسنامه دادگاه یوگسلاوی سابق در ۲۵ مه ۱۹۹۳ به تصویب رسید و به موجب قطعنامه‌های شورای امنیت در سالهای ۱۹۹۸ و ۲۰۰۰ اصلاحاتی در آن صورت گرفت. این اساسنامه در ۳۴ ماده به صلاحیت و تشکیلات دادگاه، نحوه تعقیب و محاکمه، صدور حکم، چگونگی اعتراض نسبت به حکم، نحوه‌ی اجرای مجازات و همکاری‌های بین‌المللی در زمینه‌ی این اهداف پرداخته است.

---

¹ Habayarimana